

I TIDENS FULLBORDAN

"Men när tiden var fullbordad sände Gud sin Son ... " (Gal 4:4)

Nya testamentet växte fram under en dramatisk tid. Det hellenistiska väldet hade fallit. Romarriket tog vid. Det är i detta storpolitiska ramverk evangelium om Jesus Kristus möter de första mänskorna: *"Vid den tiden utfärdade kejsar Augustus en förordning om att hela världen skulle skattskrivnas. Det var den första skattskrivningen, och den hölls när Quirinius var ståthållare i Syrien."* (Luk 2:1-2)

I denna miljö föds, verkar, dör och uppstår Jesus. Vi återvänder ofta till just denna tid, genom vår bibelläsning. Ett studium av de förutsättningar just denna tid gav kommer att fördjupa vår förståelse för de bibeltexter vi vill studera. Därför ska vi här försöka göra en grundläggande kartläggning av den första församlingens omvärld.

Hur såg tiden ut?

På vilket sätt kom det romerska riket att påverka människors vardag i det Israel där Jesus växte upp?

Hur såg det judiska samhället ut?

Fariséer, seloter, saducéer... vilka var egentligen dessa människor.

Dessa frågor ska ta oss ännu ett steg in i Bibelns texter. Låt oss därför nu bege oss tillbaka i tiden en stund; tillbaka till den tid Paulus kallar tidens *"fullbordan"*.

1. Den politiska strukturen

1.1. Under Rom

Israels storpolitiska ram utgjordes vid tiden omkring år 0 av det framväxande storriket Rom. År 63 f.Kr. hade landet erövrats av den romerske härföraren Pompejus. Alltsedan dess hade landet legat under romersk ockupation. Efter att allt motstånd upphört i Jerusalem år 61 f.Kr. skickades den avsatte Aristobulus och hans familj till Rom för att inta sin plats bland de besegrade i Pompejus triumftåg.

Judarna åtnjöt dock alltså ett visst självstyre, under villkor att de avhöll sig från alla försök att utvidga sitt rike genom erövring av grannländer. ⁱ

1.2. Herodes den store

År 47 f.Kr. utsågs en viss Herodes, till *"tetrark"* (= fjärdedelsfurste, hertig) över Galiléen. ⁱⁱ

År 40 kom genom en revolt ännu en hasmonéerättling till makten, i ett till namnet fritt judiskt rike. Herodes tvingades att fly till Rom, där han utsågs till romersk representant i Israel. Så vann han kungavärdighet i Judéen, Galiléen, Samarien och Iduméen, och var därmed för en tid konung utan land.

Redan år 37 hade han emellertid, med romersk hjälp, drivit undan sina motståndare och kunde regera över sitt konungadöme. ⁱⁱⁱ

I förhållande till romarna var Herodes lydkonung, men gentemot folket i sitt rike var han suverän. Han utnämnde och avsatte överstepräster och krympte Stora Rådets befogenheter till ett minimum. ^{iv}

De romerska härskarna visade sitt förtroende för Herodes genom att gång efter annan utöka det område han regerade över. Det kom att innefatta nästan hela Israel, med ett område som kallades Peréen, öster om nedre Jordan och Döda havet, samt ett stort område öster och nordost om Galileiska sjön. ^v

Herodes var en skicklig regent och politiker, en byggherre av stora mått, men också sjukligt misstänksam och despotisk. Detta drag ur hans personlighet målas mycket starkt fram i bl.a. Matteusevangeliets andra kapitel.

"Han började misstänka alla för att försöka döda honom. Detta ledde bl.a. till att han lät avrätta sin drottning, Mariamne (en hasmoneisk prinsessa) år 29 f.Kr. och två av sina söner med henne år 7 f.Kr. Hans sista handling i livet var att ge order om att hans äldste son Antipater (son till hans första fru) skulle avrättas. Antipaters död ägde rum bara fem dagar före Herodes egen död."^{vi}

Dateringen av Herodes död till år 4 f.Kr. hänger samman med att vår officiella tideräkning i verkligheten är för sent satt.^{vii}

1.3. Herodes söner

Vid Herodes död delades hans rike mellan hans tre söner Arkelaos, Antipas och Filippus.

1.3.1. Herodes Arkelaus

Sattes över Judéen och Samarien. Om honom har sagts att han ärvde alla sin faders fel, men ingenting av hans politiska skicklighet. Josefus skriver om honom att han var en riktig tyrann.^{viii} Han avsattes av Augustus redan år 6 e.Kr.^{ix}

1.3.2. Herodes Antipas

Utsågs till tetrark i Galiléen och Peréen. Han regerade under tiden för Jesu offentliga gärning. Det var denne Herodes som bl.a. kom i konfrontation med Johannes döparen, med anledning av sitt äktenskap med Herodias. Det är till denne maktfullkomlige despot Jesus låter hälsa: *"Hälsa den räven att i dag och i morgon driver jag ut demoner och gör de sjuka friska, och på tredje dagen är jag vid målet. Men i dag och i morgon och i övermorgon måste jag vandra vidare, ty en profet får inte mista livet någon annanstans än i Jerusalem."*^x

År 39 e-Kr tvingades han p.g.a. Herodes Agrippas intriger att gå i landsflykt.^{xi}

1.3.3. Filippus

Tetrark i områdena norr om Genesarets sjö. Han byggde bl.a. upp Caesarea Filippi. Dog år 34 e.Kr.^{xii}

1.4. Andra Herodesättlingar

1.4.1. Agrippa I

Var sonson till Herodes den store och Mariamne. Blev av Caligula år 37/38 beklädd med konungavärdighet över sin farbror Filippus tetrarki. Två år senare hade han genom diverse intriger manipulerat bort Herodes Antipas och lyckades snart överta hela hans område: Galiléen och Peréen. Genom att ge sitt stöd åt kejsar Claudius vid hans maktövertagande tilldelades han också Samarien och Judéen. Vid sin död år 44 regerade han i stort sett över samma område som sin farfar.^{xiii} Hans död omnämns i Apg 12:23.

1.4.2. Agrippa II

Agrippa I's son. Han kom att regera i Filippus gamla tetrarki, samt några andra områden. Från och med år 50 hade han överinseende över templet i Jerusalem, och hade därmed rätt att tillsätta och avsätta överstepräster. Det var inför denna herodesättling Paulus håller sitt försvarstal i Apg 25:13ff. Under det judiska upproret år 66 ställde han sig på romarnas sida och fortsatte att regera som vasallkonung över icke-judiska områden. Därmed sinar historiens vittnesbörd om Herodesläkten.^{xiv}

1.5. Romarrikets organisation

I den gammalromerska stadsstaten förvaltades de utomitaliska provinserna av f.d. romerska ämbetsmän, dvs. prokonsuler och propretorer.

Detta system var dock fullt av intriger, och ledde till utsugning av folket. Kejsar Augustus genomförde därför en reform där han delade de olika provinserna i två grupper: senatsprovinser och kejsarprovinser.

Senatsprovinserna blev de jämförelsevis lugna områdena, medan de oroliga gränsprovinserna styrdes av kejserliga ombud.

För senatsprovinserna var senaten huvudman. Kejsaren förbehöll sig dock full inspektionsrätt. Ståthållarna, som kallades prokonsuler växlade varje år.

Exempel på sådana senatsprovinser är Cypern, (Apg 13:4-12), och provinsen Asien, (Upp 2-3).

De kejserliga provinserna var de provinser där det krävdes truppstyrkor i fast förläggning. Israel var en sådan provins. I princip styrdes dessa av kejsaren själv, men förvaltades av prokuratorer (ex. Pilatus) som utvaldes av kejsaren själv.

För båda slagen av ståthållare gällde samma huvuduppgifter: att förestå rätten, upprätthålla den allmänna säkerheten och att handha centralförvaltningen.

I kejsarprovinserna skulle ståthållaren även sörja för landets försvar. ^{xv}

1.6. Ockupanter och ockuperade

Inrikespolitiskt behöll judarna i stor utsträckning självständighet.

"Augustus var medveten om judarnas förbundenhet med sina kultiska och etiska traditioner, och han aktade sig med hänsyn till religionen att betona den romerska övermakten. Fälttecken med kejsarporträtt skulle ej användas i Jerusalem. Någon härskarkult fordrade Augustus ej av judarna; han lät endast vid de två dagliga offren i Jerusalems tempel, ett par offergåvor frambäras på imperatorns bekostnad och för densammes välgång ... Augustus tog tempelplatsen under sitt beskydd och lät förbudet för hedningar att beträda templets inre bestå." ^{xvi}

Denna frihet gällde i första hand religionen men även i viss mån administration och juridiska frågor. I den romerska Orienten överlämnades dessa frågor gärna åt de lokala myndigheterna. Prokuratorns högsta inrikespolitiska förvaltningsinstans förblev alltså Stora Rådet, som uppfattades som något av en judisk senat. ^{xvii}

Rådets ledare, översteprästen hade full rätt att döma enligt judisk lag, med undantag av dödsstraff. Vid sådana fall måste den romerske ståthållaren godkänna fallet.

Vi känner igen detta förhållande från Nya testamentets passionshistoria.

Endast om en ickejude beträdde tempelplatsen fick stora rådet döma och verkställa dödsstraff. (Jfr. Apg 21:27ff) ^{xviii}

2. Landets inre struktur

2.1. Olika partier och riktningar

2.1.1. Stora Rådet

Stora Rådet uppfattades som den judiska stadsstatens senat. Nya testamentets Stora Råd var en direkt fortsättning av den aristokratiska senat som efter den babyloniska fångenskapen fungerade som inomjudisk centralregering. ^{xix}

Det bestod av 71 medlemmar; översteprästen samt 70 rådsherrar. Dessa 70 rådsherrar fördelades på två grupper:

a. De äldste (representanter för lekmannaadeln).

b. De skriftlärd (teologer och jurister).

Denna grupp var i sin tur delad i två partier: sadducéer och fariséer. ^{xx}

(Om stora rådets befogenheter, se under rubriken "Ockupanter och ockuperade." 1.6)

2.1.2. Sadducéerna.

Möjligen kan begreppet härledas från hebreiskans sadduq (= en som utövar rätt). Vanligen sammanställs det dock med Salomos överstepräst Sadok.

Sadducéerna rekryterades ur det aristokratiska samhällsskiktet. Endast ledarna var fackteologer.

Sadducéerna tog avstånd från den fariséisk-rabbinska tolkningstraditionen - "Halaka" - som skulle komma att resultera i den s.k. "Mishna". (Se under "Fariséerna" 2.1.3.)

Härmed representerade man en religiös konservativ linje, medan man i politiskt hänseende var beredda till långtgående samarbete med hellenistisk-romerska kretsar.^{xxi}

2.1.3. Fariséerna.

Denna grupp härstammar möjligen från de ovan nämnda hasidéerna, från hasmonéertiden. Namnet har traditionellt tolkats "de avskilda". Detta stämmer emellertid illa med kända dåtida förhållanden. Fariséerna var inga separatister, vare sig i religiös eller social mening. En annan tolkning; "de som står i opposition", tycks därför stämma bättre.

Fariséerna var nämligen ett utpräglat oppositionsparti. De var revolutionärer som ville omdana hela samhällslivet. Främst vände de sig mot folkets andliga och politiska ledare, i synnerhet mot översteprästerna och sadducéerna.

Då ordet farisé i vårt språkbruk ofta blivit liktydigt med hyckleri, bygger detta på en missuppfattning. En farisé var i regel en människa som tog sin tro på djupaste allvar. Då Jesus angriper fariséerna var det för deras övertro på människans möjligheter.

Religion för fariséerna var först och sist etik, kravet på en rätt livsföring. Enligt Jesus kan man inte uppnå ett nytt liv genom dessa lagar och krav. Han visade istället på hur människan genom synden fördärvats och förmörkats i sitt inre. Därför var hon oförmögen att leva "felfritt".

Fariséernas ideologi kunde i slutändan bara förpassa människan till djupaste hopplöshet. Till tillkortakommanden och fördömelse. Jesus vänder sig mot denna elitreligion. Ingen kan nå fram till det nya livet genom att förtjäna det. Till det nya livet föds man, enligt Jesus, genom tro, av nåd.

Jesu angrepp gäller m.a.o. fariséernas "fräls-dig-själv-teologi".^{xxii}

Bibelns böcker var den absoluta normen för en farisé." Inom fariseismen blev emellertid det bibliska grundstoffet såsom norm för rätten mer och mer undanträngt av själva tolkningstraditionen, "de äldstes stadgar".^{xxiii}

"Målet för fariséernas strävan var ... att för varje tänkbar situation i livet kunna hänvisa till ett passande bibelställe jämte en auktoritativ förklaring rörande dess betydelse och räckvidd."^{xxiv}

Denna tolkningstradition finns idag bevarad i den s.k. Talmud (=Lära).

Talmud består av två samlingar:

- Den hebreiska Mishna (= Undervisning) som stod klar omkring 200 e.Kr,
- Den arameiska Gemara (= Komplettering) som dels finns i en palestinsk version från omkring 400 e.Kr. och dels i en babylonisk, från omkring 500 e.Kr.

TALMUD	
MISHNA	GEMARA
Omkring 200 e.Kr.	Omkring 400 e.Kr. samt 500 e.Kr.

xxv

Det var ur fariseiska kretsar som aktivistgruppen zeloterna trädde fram. En extremiströrelse som med vapen i hand ville framtvunga ett nationellt messianskt rike. (Apg 5: 37)

En ytterlighetsgrupp bland zeloterna var sikarierna, dolkmännen. (Apg 21: 38)

De var lönnmördare som, med en dolk i mantelveckan, gömde sig i folkträngseln för att sticka ner sina motståndare.^{xxvi}

2.1.4. Esséerna

"Esséerna utgjorde en mindre och mera exklusiv grupp än fariséerna, aldrig mer än några tusen. Deras grupp hade växt fram under det andra århundradet f.Kr. som en proteströrelse mot det grekiska inflytandet på judisk religion, mot korrumperade kungar och mot den växande likgiltigheten hos det judiska folket ifråga om att hålla lagen. De var till och strängare än fariséerna, som de anklagade för att ge för lätta tolkningar. De var så missbelåtna med det judiska samhället, att många föredrog att leva i ett slags munksamhälle." ^{xxvii}

Qumransekten, från vilka vi fått de s.k. "Dödahavsrollarna" tillhörde troligen den esseiska rörelsen. ^{xxviii}

2.1.5. Samariterna

Samariterna gjorde själva anspråk på att vara avkomlingar till de tio stammarna som fördes bort i assyrisk fångenskap 722 f.Kr.

Den assyriska armén använde sig av folkförflyttningar för att försvaga motståndet hos besegrade folk. När den judiska befolkningen deporterats till andra delar av det assyriska riket flyttades istället, i enlighet med denna strategi, andra folkgrupper in i Israel.

Detta resulterade i en synkretistisk religion, där den judiska kulten blandades upp med andra medförda religioner. Samariterna byggde ett tempel på berget Gerissim för dyrkan av Israels Gud.

Detta fördömdes mycket starkt av de judiska rabbinerna.

Som helig skrift erkände samariterna endast Pentateuken, dvs de fem Moseböckerna. ^{xxix} Förhållandet mellan judar och samariter var spänt.

"Samariterna tilläts icke att deltaga i den jerusalemitiska tempelgudstjänsten, även om vissa gåvor och offer kunde mottagas från dem, likaväl som från hedningar. Galileiska judar på väg till och från Jerusalem färdades visserligen normalt genom Samariens bergsbygd... men det hände även, att man kringgick samariternas område för att undvika störande, (Jfr Luk 9:51-56), eller rituellt ore-nande beröring..." ^{xxx}

2.2 Synagogan

Synagogorna spelade en central roll i Galiléens religiösa liv. Synagogan var ett församlingshus, ett gudstjänsthus, och ett bönerum. Här förekom social verksamhet, liksom barnundervisning, men det var även ett kommunalhus för den sociala gemenskapen, och en domstol. Därtill fungerade den som härbärge för genomresande diasporajudar. Ett Guds hus, och ett folkets hus.

Möjligen ägde redan judarna i den babyloniska exilen en slags synagoga, som fann en sådan utformning att den kunde bestå även efter templets återinvigning.

"Det äldsta belägget för existensen av en synagoga är en inskrift från nedre Egypten, enligt vilken judar från Skhedja vid Kafr el-Dawar (22 km östsydöst om Alexandria) omkring 225 f.Kr. hade inrättat ett böneställe till Ptolemeus III's och hans familjs ära." ^{xxxi}

Det första omnämmandet i litteraturen av en synagoga finner vi i 3 Mack 7:20. ^{xxxii} Judarna i diasporan hade behov av en religiös, social samlingslokal. Så växte synagogan fram, troligen påverkad av hellenismens föreningslokaler. Under Jesu tid fanns synagogor i varje mer betydande stad mellan Tigris och Tibern. ^{xxxiii}

2.2.1. Gudstjänsten i synagogan.

"Det fanns en liten styrelse, som hade till uppgift att övervaka sammankomsterna och kontrollera att det hela gick riktigt till. Den var helt demokratisk. Ett råd av tio äldste, vanligen kallade 'grundarna', valde ut en ledare för synagogan- ibland rent av tre stycken. I varje fall fanns det en speciell 'föreståndare'- som t.ex.

Jairus i Kapernaum. Föreståndaren och rådet bestämde vilka proselyter som skulle släppas in, skötte församlingens finanser, utnämnde de lokala domarna och lärarna samt bildade de tvister som kunde uppstå mellan medlemmarna." ^{xxxiv}

"Gudstjänsterna firades ibland på måndag och torsdag, men i varje fall På sabbats och festdagar, och minst tio personer måste vara närvarande." ^{xxxv}

Den normala gudstjänsten på sabbatens förmiddag omfattade följande moment:

- a. Först lästes texterna från 5Mos 6:4-9; 11:13-21, samt 4Mos 15:37-41, Israel trosbekännelse, "Shema", i korus.
- b. Därefter trädde en av synagogsföreståndaren utsedd förebedjare fram och läste den s.-k. "adertonbönen" (så benämnd efter sina arton delar.)
Om förebedjaren var präst läste han även den aronitiska välsignelsen över folket.
- c. Sedan hämtades Torahrullarna fram. Tre, fem, eller sju av synagogsföreståndaren utsedda läsare läste därur "dagens text" från ett rullande perikopsystem som tog tre år att läsa igenom.
- d. Vid sabbatens förmiddagsgudstjänst, och vid festgudstjänsterna, lästes sedan från profetrollen. På Jesu tid var det tydligen alltjämt möjligt att fritt välja texten. Jesus läste nämligen vid ett sådant tillfälle, i Nasarets synagoga, några ord från profeten Jesaja som inte förekom i de officiella listorna. (Jes 61:1-2, 58:6, enligt Luk 4:17-19)
- e. Därefter rullade Jesus ihop bokrullen "och gav den tillbaka till tjänaren och satte sig." (Luk 4:20)
Han satte sig på lärostolen i synagogan, avsedd för predikan. Efter denna läsning förekom inte så sällan en kort utläggning av texten. Jfr. Apg 13:15: "Efter läsningen ur lagen och profeterna lät synagogsföreståndarna hälsa: 'Bröder, om ni har något att säga till folkets uppbyggelse, så gör det.'"
- f. Någon särskild avslutningscermoni känner man inte till. ^{xxxvi}

2.3 Tempel och gudstjänst.

"På Nya testamentets tid var templet alltjämt hjärtat av Israels religiösa liv. Skaror av Pilgrimer gick dit vid de årliga högtiderna. Det var också ett centrum för religiös undervisning. Och liksom på Gamla testamentets tid utförde prästerna, som tjänstgjorde i templet, de riter om offer som var föreskrivna i lagen. Varje dag började med läsningen av stycken ur Bibeln samt böner. De huvudsakliga riterna var morgon och aftonoffren." ^{xxxvii}

Vid templet tjänade översteprästen, prästerna och leviterna. Översteprästens viktigaste uppgift var genomförandet av offerttjänsten. Eftersom översteprästen endast då och då kunde medverka vid de olika kulthandlingarna trädde de många prästerna fram för att ersätta och komplettera honom. Det var endast prästerna som fick beträda prästernas förgård för att göra tjänst vid brännoffersaltaret och tempelhuset.

Till sitt förfogande hade prästerna leviter, som exempelvis tjänade som dörrvaktare, musikanter m.m.

Prästerna och leviterna bodde runt om i Galiléen och Judéen och inställde sig för tjänstgöring vid de stora högtiderna och dessutom under två veckor per år.

"Den stora massan vanliga präster - uppskattningsvis minst 7000 - bodde alltså inte i Jerusalem utan trädde upp till tjänstgöring i templet för en eller två dagar under en vecka i taget, två gånger per år, och dessutom i regel vid vallfartshögtiderna. För övrigt skötte de borgliga yrken i hemorten. Under tjänstgöringstiden inhystes de i logement på templets nordsida, och de som för var dag lottades till tjänstgöring, erhöll där den speciella tjänstedräkten (Jfr Hes 44:17ff) ... På motsvarande sätt som prästerna var även de närmare 10 000 leviterna indelade i vecko- och dagsavdelningar." ^{xxxviii}

Om ett vaktavlösande kompani behövde ca 300 präster och 400 leviter, och de olika kompanierna var 24 till antalet, får vi alltså åtminstone ca 7200 präster och 9600 leviter i landet.

Prästernas uppgifter:

- a. Två gånger om dagen, morgon och eftermiddag, renades tempelsalen med rökelse. Under denna ceremoni läste leviterna vissa psalmer i talkör.
- b. Två gånger om dagen frambars också brännoffret, "ordinarium". Man slaktade vid morgonrodnaden och vid nionde timmen (dvs. kl. 15.00) ett ettårigt lamm som brändes helt på brännoffersaltaret.
Härtill lästes också judarnas "shema".

- c. Vid årshögtiderna: nyårsdagen, försoningsdagen, lövhyddofesten, tempelinvigningen, passa- och veckofesten, besöktes templet av en stor mängd människor. Vid dessa tillfällen frambars vissa församlingsoffer.
- d. Vid privata kommunionsoffer slaktades offret på männens förgård, varefter prästerna tog emot blodet. Sådana offer var t.ex. synd- och skuldoffret.^{xxxix}

Som avlöning för tempeltjänsten erhöll prästerna vissa delar av offren, förstlingar och tionden.^{xi}

2.4 Befolkningsförhållanden.

Det är svårt att få tillförlitliga uppgifter om antalet judar i Israel på Jesu tid. Möjligen fanns omkring år 70 ca. 1 miljon människor i landet. Ca 500 000 var judar, ca 100 000 samariter, resten var grekiska och romerska kolonister, aktiv militär och administrativ personal, samt en brokig skara av inflyttade från angränsande länder.

Judéen syns ha haft en dominerande judisk befolkning, medan det är ovisst om det judisk-samaritiska inslaget nådde upp till 50% i övriga delar av landet. En viss renodling av befolkningsgrupper tycks ha förekommit i småstäderna medan storstäderna tycks ha varit befolkade av alla nationaliteter.^{xli}

3. Eftertanke

Orden "*när tiden var fullbordad*", eller som 1981-års översättning av Nya testamentet väljer att uttrycka det: "*när tiden var inne.*" (Gal 4:4) sträcker sig mot den Gud som råder över allt. I orden ligger förvissningen om att Gud också är historiens Herre som vakar över, och styr, historiens gång.

Det som en gång började borta i Ur i Kaldéen, då den gudomliga kallelsen mötte patriarken Abraham, får sin fullbordan i ett rest kors och en tom grav i Jerusalem nära 2000 år senare.

Jesu ord från korset: "*Det är fullbordat*" sammanfattar hela den långa frälsningshistorien i sig. Mot detta har allt tidigare sträckt sig, och på dessa ord bygger Gud sitt rike.

På vandring genom historien ser vi riken födas, blomstra en tid, för att så småningom avta, och i vissa fall t.o.m. helt dö ut. Profeten ser längre än det omedelbart närvarande. Daniel som såg kungar, ja världsriken komma och gå, profeterade:

"Men i de kungarnas dagar skall himmelens Gud, upprätta ett rike som aldrig i evighet skall förstöras, och vars makt inte skall bli överlämnat åt något annat folk. Det skall krossa och göra slut på alla dessa andra riken, men självt skall det bestå evinnerligen." (Dan 2:44)

Förkortningar

Bibelfakta:	Bibelfakta i färg, 1979.
B.L.F.	Bibelns länder och folk, Keyes N-B, 1966.
B.N.T.	En bok om Nya testamentet, red. B. Gerhardsson, 1982.
Bruce	Bibelhistorisk Atlas, F.F. Bruce, 1982
Gärtner	Vid den tiden, B. Gärtner, 1981.
Reicke:	Kristendomens historiska bakgrund -den bibliska världen 500f.Kr.-100 e.Kr. B. Reicke, 1967

Noter

-
- ⁱ B.L.F. 1966, s. 121.
ⁱⁱ Ibid, s.121.
ⁱⁱⁱ B.N.T. 1982, s. 152.
^{iv} Ibid, s 153.
^v Bruce 1982, s. 65.
^{vi} Bruce 1982, s. 65.
^{vii} B.N.T. 1982, s. 152.
^{viii} Gärtner, 1981, s.20.
^{ix} Bruce, 1982, s. 67.
^x Luk 13:32-33.
^{xi} B.N.T. 1982, s. 153f.
^{xii} Ibid, s. 154.
^{xiii} Ibid, s. 154f.
^{xiv} Ibid, s. 155f.
^{xv} B.N.T. 1982, s. 156f.
^{xvi} Reicke 1967, s. 132.
^{xvii} Ibid, s.132f.
^{xviii} B.N.T. 1982, s. 214f.
^{xix} Ibid, s. 213.
^{xx} Ibid, s. 214.
^{xxi} Ibid, s. 241.
^{xxii} Ibid, s. 238f.
^{xxiii} Reicke 1967, s. 146.
^{xxiv} Ibid s. 147.
^{xxv} Ibid s. 147.
^{xxvi} B.N.T. 1982, s. 240f.
^{xxvii} Bibelfakta 1979 s. 146.
^{xxviii} Ibid s. 146.
^{xxix} B.N.T. 1982, s. 247f.
^{xxx} Ibid s. 248.
^{xxxi} Reicke 1967, s. 113.
^{xxxii} Ibid, s. 113.
^{xxxiii} Ibid, s. 114.
^{xxxiv} Rops 1985, s. 186.
^{xxxv} Reicke 1967, s. 114.
^{xxxvi} Ibid, s. 115 ff.
^{xxxvii} Bibelfakta 1979, s. 147.
^{xxxviii} B.N.T. 1982, s. 221.
^{xxxix} Reicke 1982, s. 154f.
^{xl} Ibid, s. 156.
^{xli} B.N.T. 1982, s. 146.